

УДК 321.7. 324

МИСТЕЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

Олена Шерман

*Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
кафедра гуманітарних дисциплін та соціальної роботи,
вул. Клепарівська, 35, м. Львів, Україна
e-mail: lubtp@ukr.net*

Розглянуто специфіку сприйняття такого елемента політичного простору, як мистецтво, з урахуванням діахронічного аспекту питання. Доведено, що особливості використання мистецтва в політиці були обумовлені не тільки етнічною та культурною своєрідністю стародавніх держав, а й різними формами державного устрою.

Ключові слова: мистецтво, політичний простір, Стародавній Схід, античність, суспільна свідомість.

Постановка проблеми. Відзначений ще у платонівській «Державі» потужний вплив мистецтва на суспільну свідомість перетворює його на важливий компонент політичного простору. То ж не дивно, що найбільш ранні спроби взяти його (мистецтво) під контроль різних політичних сил сягають доби перших держав. «Фільтрування» творів мистецтва через практику різноманітної цензури (від простої заборони твору до страти автора) було частиною повсякденного політичного буття великих і малих держав Європи, та й решти світу. Паралельно із заборонаю «непотрібних» творів мистецтва йшов інший процес: створення «потрібних». Різноманітні поетичні вихваляння правителів, царів, деспотів та інших можновладців належать до найдавніших жанрів світової літератури, так само як статуї шумерських царів є найдавнішими пам'ятками портретного мистецтва. Масштаб і глибина впливу цієї художньої продукції на масову свідомість залежали від якості твору і популярності її авторів.

Ступінь дослідження проблеми. «Перекодування» реального світу поетами та художниками і наслідки впливу творів мистецтва на суспільну свідомість як філософська проблема були усвідомлені європейською культурою дуже рано. Чітко усвідомлюючи не тільки силу мистецтва, а й таємні витoki цієї сили (мистецтво впливає передусім на емоції людей), Платон покладає на мистецтво важливу місію формування особистості як громадянина (і серед іншого – як суб'єкта політичного життя), і саме тому наполягає на цілеспрямованому використанні міфів в процесі виховання дітей і молоді [2]. В подальшому до ролі мистецтва як компонента політичного простору, його впливу на суспільну свідомість та використання в процесі політичної комунікації та іміджетворення зверталися видатні представники світової філософської та політичної думки: М. Вебер, П. Сорокін, А. Грамші, Е. Кассінер, А. Лосєв, Г.-Г. Гадамер, П. Бурд'є, Т. Адорно, Ж. Бодрийяр та ін. Значний внесок у розробку проблеми в її різних аспектах внесли сучасні українські науковці: Ю. Шайгородський, Г. Почепцов, В. Полянська, Х. Дацишин, А. Дорошенко та ін. Однак це не заперечує існування питань, наукова розробка яких не є вичерпною і потребує подальших студій, зокрема, стосовно історичних аспектів теми. Відповідно, *мета статті* – проаналізувати специфіку використання творів мистецтва як

елементу політичного простору у діахронії (темпоральні рамки аналізу – IV тис. до н.е. – I ст. н.е.)

Виклад основного матеріалу. Не буде перебільшеним твердження, що можливості мистецтва в процесі формування суспільної думки були усвідомлені з моменту виникнення держави. Вже у ранніх державах Близького Сходу ми зустрічаємо розвинуті системи впливу на суспільну думку через посередництво мистецтва. Механізм та ефективність використання таких технологій тісно пов'язані і з онтологічними особливостями цивілізації Стародавнього світу, і з сутністю мистецтва.

Феномен мистецтва з самого початку свого існування був тісно пов'язаний з релігійними практиками: всі сучасні форми мистецтва сягають корінням так званого «первісного синкретизму». З розпадом єдиної первісної свідомості відбувається і виділення з первісного синкретизму відносно самостійних форм суспільної свідомості – релігії, мистецтва, філософії, науки, правосвідомості та політичної ідеології (виникнення двох останніх пов'язане з виникненням держави, найбільш ранні форми якої репрезентовані цивілізаціями Давнього Сходу, що почали формуватися між Тигром та Євфратом та в долині Нілу у IV тис. до н.е.). Проте поступове зникнення первісного синкретизму не означало зникнення міфологічної свідомості. У контексті досліджуваного нами питання це означає, що суспільна свідомість цивілізацій Давнього Сходу була невіддільна від міфологічної свідомості. Таким чином, неможливо зрозуміти політичні технології Давнього світу без урахування зв'язку мистецтва та релігії. Мистецтво, у свою чергу, багато в чому зберігаючи давні магічні функції, починає використовуватися для досягнення конкретних політичних завдань.

Стародавньому світові притаманна сакральність політичних практик: феномен влади входить до системи релігійних уявлень. Верховний правитель репрезентувався як син божества чи як саме божество: легітимізацію влади забезпечувала непорушність релігійних переконань. Логічного завершення ця система набула у теократичній деспотії Давнього Єгипту, де фараона вважали живим богом. Таким чином, суспільна піраміда автоматично входила до структури Всесвіту і бунт проти існуючого політичного ладу розглядався як замах на онтологічні основи буття (перетворюючись у контексті міфологічного мислення у повстання Хаосу проти Космосу (Ладу)).

Загальновідомим прикладом використання давньоєгипетською цивілізацією мистецтва як засобу впливу на суспільну свідомість є зразки монументального мистецтва – насамперед, славнозвісні піраміди. При цьому слід зазначити, що механізм впливу пірамід на свідомість нашого сучасника і на свідомість давнього єгиптянина є різним. Давні єгиптяни сприймали піраміду крізь призму релігійних уявлень: це були не просто гробниці фараонів, а наочне свідчення їх безсмертя, оскільки згідно з давньоєгипетською релігією муміфікація була гарантією вічного життя [1]. Безумовно, обожнювання фараонів мало на меті передовсім політичні завдання, а спорудження пірамід було найпростішим засобом впровадження в суспільну свідомість настільки ж непорушного стереотипу сакральності вищої влади, наскільки непорушними були самі піраміди.

Величний образ пірамід не повинен затьмарювати інші приклади використання давньоєгипетського мистецтва з політичною метою. До них належать скульптура, живопис, в тому числі фресковий – у храмах та пірамідах. З літературних жанрів перш за все слід відзначити біографічний жанр (причому до нас дійшли біографії не лише фараонів, а й вищих сановників (Менеса, Уашптаха, Хірхуфа, Птахшепеса та ін.), а також традиційну для всіх монархій хвалебну поезію. Проте сфера використання літератури обмежувалася правлячою елітою через низький рівень освіченості населення.

В інших державах, зокрема у Шумері (державі Близького Сходу, що виникла у IV тис. до нашої ери), широкого розповсюдження набуло використання скульптури, насамперед рельєфів (стел) та статуй з метою створення та закріплення позитивного іміджу влади, що має виразне мілітаристське забарвлення, оскільки рельєфи, що збереглися, прославляють завоювання царів: «Стела Ур-Намму», «Стела Гудеа», «Стела Нарам-Сіна» та ін. Вершиною шумерського мистецтва скульптури були культові статуї богів та портретні статуї правителів. До нас дійшло близько 30 статуй Гудеа, правителя м. Лагаша, які не тільки з великою художньою силою передають його зовнішність, а й створюють певний імідж. Одна зі статуй зображує Гудеа не у звичній позі воєначальника зі списом у руці, а сидячи з архітектурним планом на колінах, підкреслюючи тим самим його досягнення у будівництві храмів.

Храми шумерів – зікурати – вважалися «будинками бога» і вражали величчю, але не меншою величчю відрізнялися «будинки царів», палаци. Розміри та розкіш палаців мали і пропагандистський ефект: вони підкреслювали силу та могутність влади – таким же чином, як переможні стели закріплювали стереотип «непереможної армії». Шумери першими створили писемність, причому, окрім найдревнішого «Епосу про Гільгамеша», що є пам'яткою світової літератури, до нас дійшли епічні твори, присвячені царям, зокрема, епос про Енмеркара, царя Урука, присвячений його дипломатичній сутичці з правителем Аратти.

Важливо зауважити, що Єгипет та Месопотамія дотримувалися абсолютно протилежних поглядів на природу їх правителя та характер Всесвіту, в якому він функціонував: якщо у Єгипті фараон був царем незмінно у всі часи, то в месопотамській традиції титулування немає слідів боготворіння правителя [5, с.3].

Культурні досягнення перших держав Сходу успадкувало Давньоперське царство, у пропагандистській практиці якого використовувалися знайдені та випробувані і у Шумері, і у Ассирії та Вавилоні засоби: монументальне мистецтво, скульптура, рельєфи, написи, хвалебна поезія, однак у незрівнянно більших масштабах. За Ахеменідів була вироблена єдина імперська ідеологія, відображена у офіційному мистецтві, провідними напрямками якого стали архітектура палаців та рельєфи. Ахеменіди намагалися поєднати різні традиції, відбираючи з них те, що відповідало їх імперській свідомості – ассирійські рельєфи, єгипетські царські регалії, іонічні колони. З цих елементів і були створені палацеві комплекси Пасаргад та Персеполя.

Спорудження міста царів – Персеполя – було вражаючим актом пропаганди. Заснуванню та будівництву цього міста свідомо було надано символічного характеру. Персеполь був втіленням безмежної влади царів і могутності Перської імперії. Ахеменідське мистецтво було однією із перших спроб введення єдиного імперського стандарту на великій різномовній території. Філософським підґрунтям – в рамках зороастризму – офіційної політичної доктрини була остаточно перемога сил добра над силами мороку.

Найбільш вражаючих масштабів взаємозв'язок мистецтва та політики набув в античних полісах. Загальновідомо, що в центрі античного мистецтва була людина, а в центрі свідомості гідної людини («калоса агатоса») – рідний поліс. Усі перипетії політичної боротьби та ідеологічні конфлікти знайшли повне відображення у мистецтві та філософії, і передовсім у літературі та театрі, які повинні були висвітлювати гострі соціальні питання та розглядати важливі соціальні проблеми; без цього творам відмовляли у приналежності до серйозного мистецтва.

Вперше до арсеналу засобів політичної боротьби входить театр, причому унікальною рисою Афіньської республіки є надзвичайно високий естетичний рівень творів. Ця ситуація не має аналогів у світовій практиці: п'єси, що зачіпали гострі суспільно-політичні питання, писали такі автори, як Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан. Так, наприклад, у ранній трагедії Есхіла «Прохачки» демократичний лад Афін протиставлений східному деспотизмові, а цар Аргоса зображений правителем, що не приймає серйозних рішень без згоди народних зборів. Звертаючись у трагедії «Перси» (поставлена 472 р. до н.е.) до сучасних подій – греко-перських війн, Есхіл продовжує цю ж лінію: протиставлення афіньської демократії (діалог Атосси з корифеєм хору та розповідь вісника) східній монархії. Ще сильніше пов'язана із соціальним та політичним життям Афін творчість Еврипіда, п'єси котрого торкалися найрізноманітніших актуальних проблем. Цікавими є принципи використання міфології у Еврипіда: міф стає допоміжним засобом та використовується для політичних альянсів, як це відбувається у антивоєнній трагедії «Троянки». Звертаючись до троянського епосу і зображуючи страхіття війни, поет засуджує тогочасні завойовницькі акції (весною 415 р. до н.е. Афіни готувалися до завоювання Сицилії). Втім, не лише трагедія, а й антична комедія з самого початку свого існування була частиною політичного життя. Гостра сатира, що переходила у глузування, притаманна, зокрема, комедіям Аристофана. Наприклад, комедія «Вершники» (424 р. до н.е.) спрямована проти конкретної особи – лідера радикальної партії Клеона [5].

Рим чимало успадкував від Греції, у тому числі й у сфері мистецтва, хоча запозичення набули неминучої трансформації. У республіканську епоху певну роль у політичному житті Риму відіграв театр. Наприклад, творчість останнього класика римської трагедії – Акція (170 р. до н.е. – після 90-х рр. до н.е.) – досить політизована: важливе місце у його драматургічній спадщині займає викриття тиранії та зображення покарань тиранів. Сюжет трагедії «Брут», поставленої у 30-х рр. II ст., що зображує падіння царської влади та встановлення республіки, заснований на римській історії, а не на міфології (тобто актуальна політична проблема відкрито винесена на художній розгляд). Однак ближче до кінця республіканського періоду відбувається зміна сценічних жанрів, і головним сценічним жанром стає елліністичний мім. Тенденція відходу від політичної значущості масових видовищ знаходить переконливе втілення у найбільш масовому (і знаменитому) видовищі Давнього Риму – боях гладіаторів.

Римська література, як і в Елладі, у республіканський період була засобом політичної боротьби, але, на відміну від Греції, звернення до літератури, по-перше, було масовим явищем, а по-друге, на перший план вийшли прозаїчні, а не драматургічні жанри.

Літературні тексти політичної тематики почали масово створювати не літератори-професіонали, а самі суб'єкти політичної боротьби: Гай Гракх викладає програму реформ у вигляді «послання», Сулла складає «історію свого життя», Цезар пише «Записки про Галльську війну». Великій кількості непрофесійних письменників-політиків відповідає різноманіття жанрів, де ми бачимо памфлети, мемуари, автобіографії, історичні праці, політичні промови, зафіксовані у писемній формі. При цьому самі жанри зазнають мутації: метою мемуарів є не розповідь про події, а політичний звіт; автобіографії слугують створенню позитивного іміджу автора-політика (на протигагу існуючому негативному, як у випадку з диктатором Суллою); а історичні «праці» фактично є ілюстрацією перипетій тогочасної політичної боротьби (історія в античних умовах була не стільки наукою, скільки одним із видів художнього оповідання,

і допускала певну частку вимислу з метою зробити виклад цікавим). Можливості звернення *urbi et orbi* від першої особи були гідно оцінені багатьма суб'єктами політичного життя, і такі довготривалі інформаційні продукти, як мемуари, автобіографії, філософські трактати, у подальшому неодноразово використовувалися політиками.

У період розквіту римської прози – 1 ст. до н.е. – вона була настільки ж політизована, як і давньогрецький театр, а мистецтво політичної риторики займало почесне місце. У імператорському Римі, своєю чергою, поступово набирали силу тенденції, характерні для елліністичного суспільства (не варто забувати, що Рим перетворився з кінця II ст. на один із центрів елліністичного мистецтва). Культ імператора – «рятівника роду», «рятівника людства», «рятівника світу» – стає частиною офіційної ідеології. «Поклоніння імператорам у Римській імперії носило головним чином політичний характер: дотримання культу було свого роду перевіркою благонадійності підданих. Суттєвим було не те, у що насправді вірить дана людина, а те, чи здійснює вона певні дії, висловлюючи повагу до імператора» [1, с. 167]. Як і в елліністичних державах, починає активно розвиватися хвалебна поезія. Можна сказати, що у Давньому Римі використовували всі винайдені у попередні епохи мистецькі засоби: від монументальної скульптури Давнього Сходу до грецького театру, від статуй правителів до хвалебних од та гімнів. Оригінальними технологіями Риму були традиція політичної мемуаристики та широке використання епістолярного жанру. Рим підсумував та ввів у політичну практику всі досягнення античного світу; своєю чергою, наступні століття прямо чи опосередковано звертаються до його досвіду.

Висновки. Особливості використання мистецтва були обумовлені не тільки етнічною та культурною своєрідністю перших держав, але й принципово різними формами державного устрою та політичного режиму. Значення суспільної думки у перших античних демократіях вимагало принципово нових засобів впливу та методів політичної пропаганди. Пропаганда Шумеру, Вавилону, Єгипту, Персії була статичною, пропаганда античних полісів – динамічною у прямому й переносному значенні слова. Про велич фараонів та царів свідчать піраміди, зікурати, гробниці та палаци; досягнення афінських стратегів та політиків оспівують поети та демонструють на сцені актори. Стереотипи держав Близького Сходу незмінні, наприклад, стереотип сакральності царської влади: змінюються володарі, а не ідеологічне підґрунтя їх абсолютизму. Давньогрецькі стереотипи змінні, як і суспільство, що їх породжувало. Антична пропаганда активно використовує вже наявні стереотипи для створення нових, причому міфологія є робочим матеріалом для створення стереотипів. Влада втрачає сакральний характер, більш за те, у демократичній інтенції змінюється сам підхід до неї: найкраща влада не та, яку дали боги, а та, що враховує народну думку. Щодо влади та її носіїв стає можливим легальне створення негативних стереотипів: висміювання політика стає такою же буденною частиною політичного процесу, як і вихваляння. Однак, незалежно від форми державного устрою, використання мистецтва для впливу на суспільну свідомість було культурною нормою та розповсюдженою практикою починаючи з перших держав IV тис. до н.е.

Список використаної літератури

1. Дейнека Т. А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI–XIV вв. до н. э./ Т. А. Дейнека // Вестник древней истории. – 1990. – № 2. – С. 136–148.

2. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1990–1994. – Т. 4. – 2004. – 860 с.
3. Свенцицкая И. С. Тайные писания первых христиан / И. С. Свенцицкая – М.: Политиздат, 1980. – 199 с.
4. Тронский И.М. История античной литературы: [учебник] / И.М. Тронский. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 464 с.
5. Frankfort H. Ancient Egyptian Religion / Henri Frankfort. – N.Y., 1948. – 194 p.

Стаття надійшла до редколегії 25.06.2015

Прийнята до друку 01.07.2015

ART AS ELEMENT OF POLITICAL SPACE: DIACHRONICAL ASPECT

Olena Sherman

*Lviv State University of Life Safety,
Department of Humanitarian Disciplines and Social Work,
35, Kleparivska St., Lviv, Ukraine
e-mail: lubtp@ukr.net*

The specific of perception of such element of political space, as art, is considered, taking into account the diachronical aspect of question. It is well-proven that the features of the use of art in a policy are conditioned not only ethnic and cultural originality of the ancient states but also different forms of state administration.

Key words: art, political space, Ancient East, antiquity, public consciousness.

ИСКУССТВО КАК ЭЛЕМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА: ДИАХРОНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Елена Шерман

*Львовский государственный университет безопасности жизнедеятельности,
кафедра гуманитарных дисциплин и социальной работы,
ул. Клепаровская, 35, г. Львов, Украина
e-mail: lubtp@ukr.net*

Рассмотрена специфика восприятия такого элемента политического пространства, как искусство, с учетом диахронического аспекта вопроса. Доказано, что особенности использования искусства в политике обусловлены не только этническим и культурным своеобразием древних государств, но и разными формами государственного управления.

Ключевые слова: искусство, политическое пространство, Древний Восток, античность, общественное сознание.